

ISTORIE

OLIVIER GUEZ (ed.)

SECOLUL DICTATORILOR

Traducere din franceză
de Diana Zotea

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Cristian Negoită
Coperta: Angela Rotaru
Corector: Georgeta-Anca Ionescu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Dragoș Dumitrescu, Dan Dulgheru

Tipărit la Artprint

Olivier Guez, editeur
Le Siècle des dictateurs

Copyright © Le Point/Perrin,
un département de Place des Éditeurs, 2019
All rights reserved.

© HUMANITAS, 2023, pentru prezenta ediție în limba română

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Secolul dictatorilor / Olivier Guez (ed.). –

București: Humanitas, 2023

ISBN 978-973-50-7920-8

I. Guez, Olivier (ed.)

94

929

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0723 684 194

CUPRINS

<i>Prefață</i>	
de Olivier Guez	7
1. Lenin, profetul totalitarismului	
de Stéphane Courtois	19
2. Mussolini: De la roșu la negru	
de Frédéric Le Moal	37
3. Stalin: „Lenin din zilele noastre“,	
sau cum Stalin a devenit Stalin	
de Nicolas Werth	53
4. Adolf Hitler, demonul din Germania	
de Éric Branca	74
5. Franco, cel de neclintit	
de Éric Roussel	97
6. Philippe Pétain, <i>dictator est qui dictat</i>	
de Bénédicte Vergez-Chaignon	113
7. Tōjō Hideki: Dictator, sau țap ispășitor?	
de Pierre François Souyri	128
8. Tito, sau marea cacealma	
de Jean-Cristophe Buisson	144
9. În țara celor trei Kim	
de Pascal Dayez-Burgeon	164
10. Mao, tirania iraționalului	
de Rémi Kauffer	180
11. Enver Hodja, ultimul stalinist	
de François-Guillaume Lorrain	198

12. Alfredo Stroessner, patriarhul autarhic de Emmanuel Hecht	216
13. Familia Duvalier, tentația răului de Catherine Ève Roupert	230
14. Fidel Castro: Obsesia puterii de Èlisabeth Burgos și Laurence Debray.	248
15. Joseph-Désiré Mobutu, jefuitorul Zairului de Jean-Pierre Langellier.	266
16. Muammar Gaddafi: Naufragiul beduinului de Vincent Hugeux	284
17. Erich Honecker, Marele Cârmaci al Republicii Democratice Germane de Patrick Moreau.	302
18. Augusto Pinochet, tiranul liberal de Michel Faure.	325
19. Pol Pot: Cambodgia însângerată de Jean-Louis Margolin	340
20. Khomeini: În slujba lui Dumnezeu de Christian Destremau	360
21. Saddam Hussein, vagabondul din Bagdad de Jérémy André	374
22. Familia Assad, tată și fiu de Bernard Bajolet	391
Cronologie selectivă comentată de Jérémy André	417
<i>Bibliografie selectivă</i>	445
<i>Scurte biografii ale autorilor.</i>	457

PREFAȚĂ

de Olivier Guez

Prima dată a fost într-un tren, într-o noapte din luna noiembrie a anului 1984. Lătratul câinilor m-a trezit brusc. Am tras ușor perdeaua compartimentului. Dincolo de fereastra aburită se auzeau zgomotele făcute de niște bocanci grei; pe peron patru-lau uniforme verzui, cu câinii în lesă. Lanternele lor răscoleau vagonul cufundat în întuneric. Unii, stând pe vine, cercetau osiile, alții, spațiile dintre vagoane („În căutarea spionilor“, le-am spus surorilor mele a doua zi – aveam zece ani). Tocmai intraserăm în RDG, în drum spre Berlinul de Vest: era primul meu contact cu o dictatură și cu un dictator, un bătrân cu părul alb, dat pe spate, cu o figură indiferentă, ascunsă în spatele unor ochelari austeri cu ramă de baga. Un portret uriaș al lui Erich Honecker împodobește peronul gării necunoscute.

A doua oară a fost la Praga, patru ani mai târziu, spre sfârșitul Războiului Rece. Nu mai țin minte dacă imaginea lui Miloš Jakeš, prim-secretarul Partidului Comunist, împodobește zidurile orașului, dar îmi amintesc atmosfera sufocantă, oamenii care fugeau, profund neliniștiți când le ceream informații inofensive. Cartierul Castelului era controlat de poliție și miliție.

A treia oară a fost la tropice, în primăvara anului 2002. În Cuba se murea de foame, fiii patriei vindeau fiicele patriei turiștilor europeni pentru câțiva dolari, dar cheltuiau resurse uriașe pentru propaganda regimului. Pretutindeni găseai tablouri ale lui Che, sloganuri în cinstea gloriei revoluției și muzee, uneori extrem de mici, aflate în sate, în care era reînviată epopeea lui Fidel, cu ai săi *barbudos*, din munții Sierra. Trecutul dinaintea revoluției nu exista, ca și cum Cuba ar fi ieșit din spuma mării

la 1 ianuarie 1959 – ziua în care Batista fusese alungat. La 11 aprilie a avut loc o tentativă de lovitură de stat împotriva lui Hugo Chávez, președintele venezuelean, aliat al regimului. Fidel Castro a perorat ore întregi, după cum avea obiceiul, discursul său fiind transmis în direct la televizor și la posturile de radio din țară. A doua zi, cele opt pagini din *Granma*, cotidianul Partidului Comunist, redau integral intervenția bătrânului dictator.

În perioada dintre călătoriile la Praga și Havana, am studiat la Londra. La 19 februarie 1997, când Deng Xiaoping a murit, am fugit să-l văd pe prietenul meu Ammer, care locuia în același bloc, tot la etajul șase, dar la celălalt capăt al holului. Într-una din paginile ziarului *Libération*, portretul alb-negru al Micului Cărmaci (1,52 m înălțime) era atât de impresionant, încât ne-a venit o idee (regretabilă): să împodobim holul cu afișe ale dictatorilor. Astfel, luni de zile, pe ușa camerei mele a tronat chipul lui Saddam Hussein. Seria noastră de despoți semăna cu sumarul acestei cărți – lipseau totuși brunetii și negrii: incorectitudinea noastră politică (sau, mai degrabă, prostia noastră) își avea limitele sale. Moartea lui Deng Xiaoping punea punct unui secol XX sângeros, îndoliat de crimele lui Hitler, Mao și Stalin, precum și de cele ale atâtor autocrați, de pe toate continentele.

Începând cu Pisistrate, primul tiran al Greciei antice, bărbații și-au exercitat cu cruzime puterea personală, dincolo de orice control și de orice lege, împotriva triburilor lor. Au existat împărați romani precum sângeroșii Caligula și Nero, despoți mai mult sau mai puțin luminați, monarhi absoluți și măcelari sângeroși precum Qin Shi Huangdi, întemeietorul Chinei imperiale, care îngropa cărturarii de vii și al cărui urmaș se lauda a fi Mao; sau Muhammad bin Tughluq, sultanul din Delhi, care și-a ras capitala de pe fața pământului numai pentru propria plăcere. N-au existat însă niciodată atâția dictatori ca în secolul trecut, ca și cum progresul și tehnologia, cele două matrice ale sale, s-ar fi întors împotriva lui. La apogeu, statul modern se baza pe o organizare piramidală hiperstructurată și centralizată de tip birocratic, care deținea monopolul violenței „legitime“, precum și pe instituții costisitoare și complexe, telecomunicații și un complex militar-industrial. Când acest aparat tentacular a

trecut în mâinile dictatorilor, violența s-a dezlănțuit cu o intensitate fără precedent.

Toți erau bărbați. Insomniați, asceți sau sexopați, impasibili sau bătărași, adesea mici de înălțime (Kim Jong-il, Lenin, Stalin, Franco, Mussolini aveau sub 1,70 m înălțime), le plăcea să se umfle în pene îmbrăcați în uniformă, cu pieptul plin de medalii și titluri pretențioase, arborând un aer militaros, bănuitor, mereu amenințător. Führerul, *Il Duce*, Micul Părinte al popoarelor, Marele (și Micul) Cărmaci, Liderul, *El Caudillo*, Ghidul, Binefăcătorul sau Conducătorul... au marcat istoria secolului XX, secolul dictatorilor.

La început nu ieșeau cu nimic în evidență – sau cu aproape nimic. Utopiști, oameni lipsiți de importanță, șterși; agitatori sau soldați frustrați care-și blestemau zilele așteptând în cazărmile din provincii: acești ratați mitomani și răzbunători nu s-ar fi apropiat niciodată de putere dacă soarta nu le-ar fi dat un ghiont (sau un șut) în direcția potrivită. Dictatorii apar întotdeauna din haos – conflicte, revoluții, crize economice. Marele Război a fost matricea barbariei europene din secolul XX. Când a izbucnit, Lenin, Hitler și Mussolini i-au mulțumit cerului. La finalul războiului, învinși sau învingători, combatanții care au supraviețuit celor patru ani de foc continuu, bombardamentele aeriene și atacurilor cu gaz din tranșee s-au întors de pe front cuprinși de disperare, convinși că fuseseră înșelați. Lumea veche – „civilizația moravurilor“, despre care vorbea Norbert Elias –, construită în secole de civilitate aristocratică, s-a destrămat. După ce Marea Criză Economică a ruinat milioane de oameni și a dus la prăbușirea republicilor, în Rusia, apoi în Italia, câțiva ani mai târziu în Germania și în aproape toată Europa Centrală a avut loc același scenariu (inclusiv în Spania, țară care nu a participat la război, și chiar în China, dar într-un context diferit): șomaj, inflație; dezintegrare politică; anarhie, reglare de conturi (și uneori chiar război civil), neputința autorităților. Era nevoie de un salvator charismatic. Mulțimile, formate din indivizi furioși și înverșunați, erau pregătite pentru marea schimbare. „Într-o lume de neînțeles, mereu schimbătoare, masele atinseseră punctul în care puteau crede, în același timp, orice și nimic, când ele gândeau că totul este

posibil și că nimic nu e adevărat“*, scria Hannah Arendt în *Originile totalitarismului*. La mijlocul anilor '30, peste jumătate dintre statele europene erau conduse de despoți. Războiul total își mărea imperiul.

A doua jumătate a secolului XX a început cu priverilește dă-râmăturilor din Berlinul nazist. În Europa Centrală și de Est, Uniunea Sovietică își impunea socialismul totalitar și mario-netele (cu excepția Iugoslaviei și Albaniei) în fruntea națiunilor pe care le cucerise, spulberând visurile efemere de emancipare ale Ungariei, Cehoslovaciei și Poloniei. În aceste țări, puterea dictatorilor s-a perpetuat până la căderea Zidului.

În Asia, Africa și America Latină, Războiul Rece și dezintegrarea imperiilor coloniale au fost catalizatorii unui al doilea val, mai degrabă roșu decât negru. Revoluțiile și loviturile de stat s-au ținut lanț; din ruinele decolonizării au apărut bărbați „puternici“ care au confiscat independența țării lor, alăturându-se sferei de influență a uneia din cele două superputeri. Statele Unite i-au sprijinit pe Pinochet, Stroessner, Mobutu și pe frații Duvalier, iar URSS pe Assad-tatăl, Saddam Hussein, Castro și Gaddafi. Aceștia erau pionii de pe marea tablă de șah a garantului lor, pe care îl sprijineau la Consiliul de Securitate al ONU. În schimb, le era asigurată stabilitatea regimului, fiind liberi să-și exploateze populația și să se îmbogățească fără teama de a fi trași la răspundere.

Fiecare capitol analizează pe larg ascensiunea dictatorului care pune mâna pe putere. Pentru acesta, primele săptămâni sunt cruciale, trebuie să-și impună voința la putere, să restabilească ordinea, să transforme societatea într-un stat-cazarmă, în care el este cel ce dă ordine, asemenea unui dresor. Opoziția este de îndată interzisă, mass-media și intelectualii cenzurați, adversarii exilați, închiși, torturați sau uciși. Pretutindeni sunt planțați turnători pentru a spiona societatea și pentru a încuraja delatiunea. În același timp, ghidul suprem își monitorizează apropiatii: nu-i va mai scăpa nimic. Încă de la început, populația înțelege că cea mai mică încălcare a regulilor va fi pedep-

---

* Hannah Arendt, *Originile totalitarismului*, tr. Ion Dur și Mircea Ivănescu, Humanitas, București, 2014, p. 473 (n. tr.).

sită sever; că trebuie să rămână liniștită (și, mai ales, să nu se implice deloc în chestiunile politice), putându-se bucura astfel de frânturi de libertate în familie, pe stadion, pe malul mării sau în noile locuințe pe care regimul urma să le construiască.

În același timp, susținătorii conducătorului pun mâna pe poliție, armată și servicii secrete, croindu-și drum către cele mai înalte funcții. Sunt alături de el de la începutul mișcării, formând în jurul lui o clică. Dar nici o poziție nu este garantată. Dictatorul are abilitatea de a urzi intrigi printre acoliții săi, influențându-le luptele de putere. De multe ori el împarte funcțiile, îi promovează, îi retrogradează și îi promovează din nou, pentru ca într-o bună zi să-i elimine. După câțiva ani, cu toții îi sunt îndatorați pentru ceea ce au devenit. Trăiesc în alertă: știi că liderul lor are putere de viață și de moarte asupra lor.

Vojd-ul nu se poate mulțumi însă doar să stârnească teamă și să înăbușe acțiuni prin violență. El va transforma societatea, va construi orașe, poduri și autostrăzi (în special între aeroport și palatul său). Va oferi oamenilor de rând pâine, înflăcărandu-i peste măsură și stârnindu-le bucuria și speranța într-un viitor grandios: Reich-ul milenar, zorii comunismului de după *le Grand Soir**, Africa unificată sau islamul purificat de cangrena modernității – un orizont mereu îndepărtat pentru a cărui transpunere în realitate vor fi necesare un mare efort și o atitudine supusă, scrie Elias Canetti în *Masele și puterea*. Se îmbată cu statistici fanteziste și minte tot timpul și cu nerușinare. „Pace” înseamnă război, „solidaritate” – egoism, „iubire” – ură: goleşte cuvintele de conținut sau, mai degrabă, le denaturează sensul. Susține sentimentul de persecuție specific celor decăzuți, pe care îl hrănește arătând cu degetul către un dușman monstruos, o dublă amenințare: „dușmanul de sub ziduri” (din exterior), „dușmanul din beciuri” (opозиția, trădătorii, profitorii, toți agenții care vizează destrămarea țării și care complotază împotriva acesteia), notează Canetti. Luptă în numele unei comunități imense, alcătuită din vii și morți deopotrivă, iar de-acum trecutul, prezentul și viitorul fac front comun. Unește oamenii făcând apel la mituri fondatoare – romanii, Reconquista, primele

---

* Concept asociat ideologiei comuniste, care exprimă speranța într-o schimbare bruscă și radicală a ordinii sociale existente (n. tr.).

triburi germanice, răscoala țăranilor, samurarii... –, mituri, „promisiuni și comuniuni“, potrivit lui Roger Caillois. Atunci când vorbește, nu folosește niciodată condiționalul, ci numai modul imperativ.

Dictatorul nu este doar un autor de ficțiune, ci și un actor și regizor remarcabil. De la înălțimea balconului său, de la tribuna unui stadion, de la un congres al partidului unic, predică poporului. Murmură, țipă, proferează; manipulează prin cuvinte. Aparițiile sale se aseamănă unui spectacol de circ. Religia al cărui prooroc este și miturile restaurate au nevoie de manifestări pompoase, de sărbători, de noi ritualuri: kitsch și expoziții spectaculoase. Cu mare tam-tam, defilează bărbați musculoși și tinere virtuozitate, cohorte de soldați, gimnaste și rachete, purtând flori, embleme și steaguri, împodobite corespunzător. Fiecare dictatură are podoabele sale, uniforma sa – cămașa neagră, haina tip Mao, toca din blană de leopard –, precum și artificiile care fac ca armatele să pară mai puternice și mai numeroase, așa cum erau odată în regatele africane sau mesoamericane, unde despoții își puneau războinicii să poarte pene, tatuaje și măști de luptă. În secolul XX totul este întors cu susul în jos; revoluțiile ne bulversează cu atât mai mult cu cât își arogă remodelarea Omului și au pretenție de universalitate. Marele simplificator își impune limbajul simbolic, steagul și insigna, salutul și imnul, iar pe timbre trebuie să existe pecetea sa (sau chipul), care să poată fi recunoscută și ușor de reprodus; stimulii provoacă și intimidează.

Prin natura sa, tiranul nu are încredere în oameni. De când se naște și până la moarte, el caută să-i înregimenteze într-un cadru organizat și visează să-i facă să se topească într-o masă disciplinată. Canetti remarcă următoarele: tiranul știe că, așa cum se întâmplă pe stadion, oamenii se eliberează de fobia de a fi atinși și de tabuuri atunci când se află în mulțime, simțindu-se egali și invulnerabili, „protejați de o platoșă uriașă“. Mulțimea îi eliberează de vinovăție. Ei pot să-și depășească limitele și, dacă sunt manipulați suficient, pot să ucidă păstrându-și iluzia libertății; sistemul îi va exonera de orice responsabilitate. În acest scop, dictatorul se folosește la maximum de propagandă. În secolul XX, Secolul Progresului, ziarele, cinematografele, radioul, televiziunea i-au oferit mijloace extraordinare de agre-

siune psihologică a mulțimilor. Unii joacă cartea entuziasmului, alții, pe cea a antagonismelor sau a fricii, dar, indiferent de strategie, ea trebuie să continue la nesfârșit, întrucât repetiția remodelează sufletele. Propaganda se adresează atât populației controlate, cât și observatorilor (și idioților utili, admiratorilor săi) din străinătate.

Dictatorul este un supraviețuitor paranoic. „Dintre toți, el se teme cel mai tare de moarte... sentimentul de pericol iminent nu-l părăsește niciodată“, scrie Canetti. Așa că rămâne mereu în gardă, atent la comploturi și conjurații care se țin pe la spate. „E mereu cu ochii-n patru și nu trebuie să-i scape nici cel mai mic zgomot, fiindcă ar putea fi însoțit de intenții dușmănoase.“ Inamicilor care se ascund le smulge măștile prefăcute. Nu-i pedepsește imediat doar pentru a-i face mai târziu să sufere mai mult. La momentul potrivit, va ști să exploateze actul reprobabil cerând supunere totală, trădare, apostazie. Nimeni nu trebuie să știe planurile dictatorului, nici măcar cel mai apropiat consilier al său. „Numai el are cheia acestui sistem complet de îmbinare a secretelor“ (Canetti). Deși știe tot ce gândesc oamenii săi și familiile lor, despre el nu permite nimănui să afle nimic. Secretul asigură surpriza și întreține teama.

Oamenii se tem de singurătatea și libertatea depline. După ce au trăit mii de ani cu credința în divinitate, ei au nevoie în continuare să creadă într-o autoritate mai presus de ei. Dictaturile au apărut pe fondul acestei frici de neant, dezvoltând o dimensiune mistică și religioasă, la doar câteva decenii după moartea proclamată a lui Dumnezeu. Dictatorii, mai cu seamă cei mai nemiloși dintre ei, au fost adulați în timpul vieții, în special de intelectuali, fiind considerați un substitut al Celui Preaînalt. În biserici și în temple au apărut statui monumentale ridicate spre gloria despotului.

Dictatorii prezentați în excelențele capitole care urmează mă duc cu gândul la rechini – dar nu toți dădeau dovadă de o asemenea cruzime fără margini. Indiferent de păcatele lor, Franco și Honecker nu pot fi niciodată puși în aceeași categorie cu Hitler, Mao, Pol Pot și Stalin, responsabili pentru moartea a zeci de milioane de oameni și de suferințe dincolo de orice imaginație.

Aceștia au făcut din crimă un mod de guvernare. Fanatici nebuni, dar capabili de calcule cinice, asemenea criminalilor în serie, și-au supus cu sadism poporul unor cazne cumplite. În demersul lor, s-au putut baza pe milioane de complici oportuniști, impasibili și fără voință, precum Josef Mengele, angajatul model al fabricilor naziste ale morții.

În *Originile totalitarismului*, Hannah Arendt face diferența între tirani autoritari și dictatori. Primii trebuie să se descurce cu o populație și resurse relativ reduse, în timp ce dictatorii dispun de un „material uman“ considerabil. „Există un material aproape inepuizabil pentru a alimenta mașinăria dominației totale“*, scrie ea. În Germania hitleristă, totalitarismul nu a apărut decât după ce Führerul a pus mâna pe teritorii uriașe din Europa de Est în timpul războiului. Ca urmare a acestor cuceriri, a masacrat milioane de civili, atât în spatele liniei frontului, cât și în lagărele de exterminare. Dictatorii gândesc în termeni de continent și de secole (chiar și de milenii). Schimbă Istoria în căutarea unui imperiu planetar, chiar cu prețul autodistrugerii: toți sunt pregătiți să sacrifice interesele regimului și ale țării lor pentru cele dictate de puterea lor personală. Marele Salt Înainte și Revoluția Culturală a lui Mao au aruncat China în haos; epurările lui Stalin au slăbit considerabil Armata Roșie în ajunul operațiunii „Barbarossa“; pentru funcționarea lagărelor de concentrare (transportul, logistica), cel de-al Treilea Reich a folosit resurse enorme, deși se afla pe punctul de a pierde războiul. Viraje, ocoluri, schimbări bruște; improvizații himerice, manie: rațiunea de stat dispare, dictatorii își urmează impulsurile, politicile lor antiutilitariste, realitatea lor imaginată (legile Naturii, rasa; legile Istoriei, materialismul), își stabilesc obiective absurde, fără să le pese de consecințe – umane, materiale și de mediu. Infașibili, egocentrice, aduc la paroxism absolutismul puterii absolute.

„Conducătorul totalitar trebuie să împiedice, cu orice preț, normalizarea până la punctul în care ar putea apărea un nou mod de viață“**, scria Hannah Arendt. În Germania lui Hitler, în URSS-ul lui Stalin, în China lui Mao, pacea este întotdeauna

---

* Hannah Arendt, *Originile totalitarismului*, ed. cit., p. 388 (n. tr.).

** Hannah Arendt, *Originile totalitarismului*, ed. cit., p. 484 (n. tr.).

un element de nesiguranță. Îngrijorați, imprevizibili, ei găsesc mereu noi obstacole de înlăturat, standardele pentru selecția victimelor devenind din ce în ce mai radicale. Epurare, purificare – mașinaria nu obosește niciodată. După ce au scăpat de concurenți și adversari, tiranii se lansează în vânatoarea „inamicilor obiectivi“, desemnați în funcție de circumstanțe, și amenință apoi cetățenii nevinovați, cel mai adesea aleși la întâmplare – numărul arestațiilor nu trebuie să scadă, nimeni nu este niciodată complet nevinovat. „Toată populația este suspectă... Pedepsa nu se mai dă în funcție de fapta comisă..., un comportament exemplar nu apără pe nimeni.“ În zori, poliția secretă se ocupă de treburile murdare, teroarea domnește.

Gulagul sovietic, laogaiul chinez, Auschwitz, Treblinka... Arma fatală a dictatorilor sunt lagărele (fie ele de muncă, reeducare, concentrare sau exterminare). Rași, numerotați, înfomețați, deportații sunt trimiși la moarte sigură. Aceștia mor din cauza epuizării sau sunt împușcați în ceață, ori mor, la grămadă, în camerele de gazare. Lagărele distrug omul și demnitatea lui într-un mod calculat și sistematic. Morții nu sunt înmormântați individual, ci sunt îngrămădiți în gropi comune. Corpurile se transformă în cenușă, în cuptoarele crematoriilor naziste. Nici un conflict nu a produs vreodată atâtea victime așa cum s-a întâmplat în secolul trecut în urma acțiunilor dictatorilor.

Doi dictatori prezentați în această carte sunt încă la putere: Bashar al-Assad și Kim Jong-un, fii de dictatori. Aplicând o formă hibridă de marxism și monarhie absolută a dreptului divin, comuniștii instaurează uneori dinastii. În Cuba, Raúl Castro și-a înlocuit fratele în fruntea statului. În Iran, ayatollahul Khomeini conduce teocrația șiiită după moartea lui Khomeini, cel care a întemeiat-o în urmă cu treizeci de ani. În restul lumii, după valul democratic de la sfârșitul secolului XX, care a alimentat iluzia trecătoare a sfârșitului Istoriei, dictatori precum Putin, Erdoğan sau el-Sisi au revenit la putere sau nu au părăsit niciodată scena, asemenea petromonarhilor din Golf. În Levant, tentativa de instaurare a unui stat islamic totalitar a eșuat, dictatorul său, „califul“ al-Bagdadi, fugind. În Europa, apar „democrați iliberali“ care pun mâna pe putere sau care creează un sistem ce le permite să o controleze, păstrând